

Tarih Okulu
İlkbahar 2009
Sayı III, 187-193.

Arnold Toynbee, **Tarihçi Açısından Din**, 348 sayfa, Çeviren: İbrahim Canan, *Ufuk Kitapları*, İstanbul 2008, 1. Baskı, ISBN 975-6065-62-4, 10 TL.

Mustafa ALİCAN*

Dinler, insanlık tarihi boyunca insan hayatının en önemli unsurlarından biri, genellikle de en önemlisi olmuştur. İnsanlar, dini inançlarından dolayı gözlerini kırpmadan hayatlarını feda etmişler, düşman edinmişler, düşman olmuşlar, savaşlar yapmışlar ve medeniyetler yıkmışlardır. Dinler, insanlar için bir yaşam ilkesi ve “onsuz olunamayacak bir şey” olarak görülmelerinin yanında, ayrıca bir araştırma ve düşünme nesnesi olma işlevini de üstlenmişlerdir. İnsanlar atalarından miras aldıkları inançlar üzerinde düşünmüşler, bu inançları geliştirmişler, değiştirmişler ve çok farklı kışvelere bürünür hale bile getirmişlerdir. Aynı temeller üzerinde onlarca mezhep inşa edilmiş, hatta yeni dinler bile üretilmiştir.

XVII. yüzyıldan itibaren Avrupa’da seküler düşünce biçiminin gelişmeye başlamasıyla din eski önemini kaybetme talihsizliğiyle karşı karşıya kalmış gibi görünse de durum tam olarak böyle değildir. Pozitivist düşüncenin ileri sürdüğü gibi Aydınlanma Çağı dini ortadan kaldırmamış, “farklılaştırmıştır”. Dinsel kavramlar dünyevi içeriklere sahip olmaya başlamış, dinsel olan ile olmayan arasındaki çizgi belirsizleşmiştir. Dinin, binyıllardır hüküm sürdüğü tahtından indirildiği doğrudur, ancak dinsel düşünme biçimleri şu ya da bu şekilde var olmayı sürdürmüştür, sürdürmektedir.

Çağımızda dinin içinde bulunduğu durum, hayatın dışına itilmiş olmak değil farklı düşünme biçimleri tarafından farklı değerlendirmelere tabi tutulmak olmuştur. Her sosyal disiplin, din olgusunu kendi birikimi ve kavramları ile incelemekte, kendi algı kategorileri ile biçimlendirmektedir. Sözelimi bir sosyologun din ile ilgili görüşleri bir tarihçiden, bir ilahiyatçının görüşleri ise

---

* Arş. Gör., Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Ortaçağ Tarihi Anabilim Dalı. E-Posta: mustafaalican@tarihokulu.org

bir felsefecinininkinden farklıdır. Denilebilir ki, din, tarihin her döneminde olduğu gibi çağımızda da önemini korumaktadır. Din ile ilgili tartışmaların temelinde yatan şey, klasik aydınlanmacı-modernist düşünüşün iddia ettiği gibi dinin insanlık-dışı olması ve sonunun gelmekte olduğu düşüncesi değil, insanoğlunun algı parametrelerindeki değişimler ve farklılaşmalardır.

Bu incelememiz, bir tarihçinin, Arnold Toynbee'nin kendi din ve tarih anlayışını kaleme aldığı eseri ile ilgilidir. 1889 yılında Londra'da tarihçi bir dedenin torunu ve tarihçi bir babanın oğlu olarak doğan ünlü İngiliz tarihçi Toynbee, "Tarihçi Açısında Din" isimli bu eserinde dinin tarihsel gelişimini irdelemiş, XVII. yüzyıldan sonra Batı'nın din ile olan ilişkilerini, seküler dünya görüşünün yükselişini ve modern tanrılaştırma pratiklerini incelemiştir.

Ermeni meselesi ve Türkiye ile ilişkili görüşlerinden dolayı ülkemizde de oldukça tanınan Toynbee'nin "Tarihçi Açısından Din" isimli eseri, iki temel bölümden oluşmaktadır. Birinci bölüm "Tarihçi Gözüyle İlahi Dinlerin Doğuşu," ikinci bölüm ise "Batılılaşmış Ülkelerde Din-Modern Batı Medeniyetinin Üstünlüğü" başlığını taşımaktadır. Bölüm başlıklarından da anlaşılacağı üzere, eserde din kavramı tarihsel bir bağlama yerleştirilmekte, ardından da Batılı algılama biçimi idealize edilmektedir.

Yazar, eserinin ilk kısmında dine yönelik "tarihçi bakış açısının insanlığın en yeni müktesebatından biri olduğunu" ifade ederek, "iptidai insanın bundan tamamıyla mahrum olduğunu" belirtmekte, bu şekilde durmakta olduğu yerin dinin gelişimi açısından sahip olduğu önemin bilincinde olduğunun altını çizmektedir. Bununla birlikte insanın en temel özelliğinin bencilliği olduğunu ileri sürmekte, tarihçinin de bundan dolayı sübjektif olmaktan kurtulamayacağını, İtalyan filozof Benedetto Croce'un şu sözlerine göndermede bulunarak yazmaktadır: "*Bütün tarih çağdaş tarihtir, bundan başkası da olamaz.*"

Toynbee'ye göre, eserin birinci bölümünün "Tabiat Perestişi" başlıklı ilk altbölümünde de ortaya koyduğu gibi, dinin ilk ortaya çıkma biçimi tabiatperestliktir. Tabiata perestiş etme (tapınma) durumu, insanın, Yontma Taş Devri'nde tabiata karşı zafer kazanarak üstün duruma gelmesine kadar devam etmiştir. İnsan zamanla tabiatperestlikten uzaklaşmışsa da, bu eğilim bilinçaltında var olmaya devam etmiştir. Modern dönemlerde bile devam eden bu eğilim, kendisini nesnelere ve şeylerin kutsallaştırılmasında açıkça göstermektedir. "İnsana Perestiş, Mahalli Cemaatlerin Putlaştırılması" başlıklı bölümde incelendiği haliyle insanın tabiatperestlikten sonra geçiş yaptığı aşama,

“bireysel ben ya da kolektif ben”in tanrılaştırılmasıdır. Farklı cemaatlerin bireylerini birleştirme eğiliminde olan tabiatperestliğin tersine insan bencilliğinin açıkça ortaya çıkabildiği bir duruma işaret eden “mahalli cemaatperestlik,” sonraki aşamada yerini “cihanşümul bir cemaatin putlaştırılması”na bırakır.

Burada sözü edilen mahalli cemaat, yazar tarafından, yerel ölçekli küçük devlet, cihanşümul cemaat ise imparatorluk örnekleri üzerinden incelenmiştir. Toynbee’ye göre, “*mahalli devletlere perestiş, husumet, mücadele ve harp gibi idealleri teşvik edip geliştirirken; cihanşümul bir cemaatin perestişi, kooperasyon, ahenk ve sulh gibi idealleri geliştirir.*” Cihanşümul devletin kurucuları, merhametleri ve hayırseverlikleri ile ön plana çıkarlar. Tebanın devlete olan sadakati, tanrılaştırılmış bir müessese üzerinden değil, ilahlaştırılmış bir hükümdar üzerinden sağlanır. Bu şekilde oluşan Tanrı-kral düşüncesi, daha sonra tanrı tarafından görevlendirilen bir hükümdar imajına bürünür. Hükümdarın, kendi egemenliğine referans olarak yüce bir varlığı göstermesindeki temel gaye, “*tebasının tahayyül ve hissiyatı üzerinde fiili egemenlik kurmasını sağlayacak bir şey bulmaktır.*” Bu aşamada ilahlaştırılmış cihanşümul bir devletin temsilcisi olarak hükümdar tanrılaştırılır. Dolayısıyla tapınılan, hükümdarın şahsında cihanşümul cemaattir.

Arnold Toynbee, birinci bölümün “İnsanperestlik: Müstakil Feylosofun Putlaştırılması” başlıklı altbölümünde, tanrılaştırılan insanı, tanrılaştırılan hükümdardan ayrı bir yere koyar. Burada tanrılaştırılmış insan, hükümdarın sahip olduğu kurumsal destekten ve kolektif beşeri perestişten yoksundur. Bundan dolayı da tıpkı “bir put gibi desteksiz ve yalnız” kalır. Yazarın, mahalli cemaatlerin itibarını kırdığını söylediği Sokrates ile Buda örnekleri üzerinden incelediği “feylosofun putlaştırılması,” daha ziyade felsefi düşüncelerin ortaya çıkışı şeklinde tezahür etmiştir.

“İlahi Dinlerin Zuhuru” başlığını taşıyan altbölüm, tabiatperestlikten, mahalli ve cihanşümul cemaatperestlikten, kral ve feylosofperestlikten sonra yine de insan ruhundaki boşluğun dolmamasından dolayı, bütün beşeri tanrılaştırma eylemlerinin reddedildiği aşamayı ve bu noktada insan kalbinin yeni bir Allah görüşüne açılışını konu edinir. Yazara göre, tabiata tapınmadan insanı tanrılaştırmaya kadar uzanan bir sürecin ardından insan daha yüksek bir tanrı düşüncesine ulaşır. “*İnsan kalbindeki bu istihale, gözlerini yeni bir Allah görüşüne açar. Bu görüş, ona, kudret olduğu kadar Aşk da olan bir Tanrı kavrayışını verir. Bu artık ne insani tabiatın, ne de insan-dışı tabiatın*

ilahlaştırılmasıdır.” Din anlayışı değişir ve bu şekilde, bu yeni kaynaktan yeni dinler ortaya çıkar. “İlahi” denilen bu yeni dinlerin diğerlerinden daha farklı bir kaynağı vardır. Bunlar, cihanşümul imparatorlukları ve felsefe ekollerini kuranların aksine, üst sınıflar arasında değil, “*çözölmeye yüz tutmuş bir cemiyetin büyük çoğunluğunu teşkil eden halk tabakaları*” arasında ortaya çıkarlar.

Toynbee’ye göre, “*sunı dinler, imparatorluğa muhtaç olduğu dini müeyyideyi temin etmeye muvaffak olamazlarsa, imparatorluk hükümetinin tek seçeneği kalır: kendi kendine doğan ve teba tarafından ‘devlet menfaatine hizmetle’ damgalanmamış olan yaşayan dinin himayesine girmek.*” Bu şekilde imparatorluk (cihanşümul cemaat), ortaya çıktığı ilk dönemlerde yok etmek için yoğun baskılar uyguladığı ilahi din ile bir uzlaşma zemini aramaya başlar. Bir süre sonra ilahi din ile cihanşümul imparatorluk ortak uzlaşma zemininde bir araya gelirler. Özellikle Hıristiyanlık üzerinden konu incelenecek olursa, “*Tanrı’nın hakkı Tanrı’ya, Sezar’ın hakkı Sezar’a*” diyerek seküler bir anlayış getiren ilahi din, ameli (pratik) hayat noktasında herhangi bir çatışma içinde olmadığı iktidar ile işbirliğine gider. İktidar ile işbirliği yapan kilise ulu amacından uzaklaşır. Bununla birlikte bu işbirliği gereklidir de... Aksi halde kilise, bütün insanlara ulaştırmak zorunda olduğu tebliğ görevini yerine getirmemiş olacaktır. Şu ya da bu şekilde iktidar ile uzlaşan kilise, Toynbee’nin deyiimiyle söylersek, “*Faust’un Mephistoteles ile yaptığı anlaşmanın aynısını iktidar ile yapar.*”

“Tarihçi Açısından Din” isimli eserin ikinci bölümünde, Batı’nın ve Batılılaşmış ölkelerin dine olan yaklaşımları ve zaman içinde bu yaklaşımların geçirdiği evreler incelenmekte ve modern Batı medeniyetinin üstün konuma gelmesi irdelenmektedir. Bu bölümün girişinde yazar, dünyanın yaşamaya elverişli olan her yerine dağılmış olan insan topluluklarının “tek bir cemiyet haline gelme ve bir dünya birliği oluşturma” sürecine girdiklerini ve bunun da yelkenli gemilerin keşfi ile başladığını ileri sürer. Metne göre, Batı keşfettiği gemiler ile uzun mesafelere ulaşma başarısını göstermiş ve gemicilik yoluyla bütün dünyaya yayılma sürecine girmiştir. Gerçek olan, insan cinsinin nihai birleşme yolunda emin adımlarla yürümekte olduğudur.

İngiliz tarihçiye göre, Batı medeniyetinin hızla gelişmesi ve cihanşümul bir hale gelmesinin temelinde, Batılıların XVII. yüzyılda Hıristiyanlıktan uzaklaşarak daha seküler bir dünya görüşü benimsemeleri ve terk ettikleri dinin yerine “teknolojiyi” koymaları yatmaktadır. Dinsel inançların bir kenara

bırakılması ile gelişmenin doğrudan ilişkisi vardır. Bundan dolayı da, Batı'nın yalnızca teknolojisini alarak seküler dünya görüşünü almak istemeyen topluluklar ya başarısız olmuşlar, ya da bir süre sonra tam anlamıyla Batılılaşmak zorunda kalmışlardır. Ancak tüm bunlar beklentileri karşılamamıştır. “*Batılı olmayanlar, hem Batı kültürünü kendilerine mal etmeyi başaramamış, hem de kendi öz kültürlerinden yavaş yavaş kopmaya başlamışlardır.*” Bu durum aslında son derece normaldir. Çünkü Batılılar, kaybetmiş oldukları atalarının inancının yerini, teknoloji ya da teknisyeni putlaştırarak dolduramamışlardır ve bu boşluk hâlen varlığını sürdürmektedir. Dolayısıyla Batılılaşma çabası ile Batı'nın kültürünü benimseme yoluna giden topluluklar da bu boşluğa düşmüşlerdir. Manzara tuhaf bir paradoks arz etse de sonuç budur.

Eserin ikinci bölümünün “Dünya Yeni Çağ'ın Sonunda Laikleşmiş Batı Medeniyetini Benimsiyor” başlığını taşıyan altbölümünde, Batı'nın yaşamakta olduğu laikleşme sürecinin geçici bir durum olduğu anlatılmakta, kendi toplumlarını Batılılaştırma çabası içinde olan Batılılaştırıcıların çabalarının beyhudeliği şu cümlelerle ileri sürülmektedir: “*Modern Batı cemiyeti, kendi çağdaşları olan Batılılaştırıcılara, Batı medeniyetinin geçici laik bir safhasına bu medeniyetin tamamı imiş intibai vererek, onları –istemedikleri halde- feci şekilde aldattılar. Batılılaştırıcılar, böylece bu geçici safhayı, Batı medeniyetinin mazi, hâl ve müstakbeldeki ezeli ve ebedi değişmez vasfı telakki ettiler. Bu, başka bir ifadeyle, Batı'nın yapılan bu aldatici takdimini peşin para ile satın alan Batılılaştırıcıların da iradi olmayarak kendi saf vatandaşlarını aldattıklarını ifade eder.*” Görüldüğü gibi yazar, Batılı dünya görüşünün temelini teşkil eden seküler dünya algısının geçici bir durum olduğunu düşünmekte, Batılılaşmaya çalışan toplumların sekülerleşme çabasını bir tür aldanmışlık olarak görmektedir.

Toynbee'nin, yaygın olarak Batı medeniyetinin temeli olarak görülen seküler anlayışın geçici bir süreç olduğunu düşünmesinin temelinde, Batı'nın XVII. yüzyıl sonrasında ürettiği tanrısallaştırmalar yatmaktadır. Ona göre Batı, ananevi inanışın terk edilmesinden sonra Antik Yunan'ı ve Roma'yı tanrılaştırmış, teknolojinin gelişimine paralel olarak da bu tanrılaştırma teknisyenin tanrılaştırılmasına doğru evrilmiştir. Ancak insanlığın I. ve II. Dünya Savaşlarında yaşadığı acılar bu yapay putlardan kuşkulanılmaya başlanmasına neden olmuştur. İnsanlığın özellikle XIX ve XX. yüzyıllardan itibaren izlemekte olduğu tarihsel süreç, hürriyet, insan hakları, demokrasi, serbest

ticaret ve liberal dünya görüşü gibi yeni kazanımların geliştirilmesi, insanlık tarihinin küresel bir bütünleşme sürecine doğru ilerlemekte olduğunu göstermektedir. İngiliz tarihçiye göre insanlık tarihi, Batı merkezli bir cihanşümul yapılanmaya doğru sürüklenmektedir.

Arnold Toynbee'nin düşünceleri incelenirken dikkat edilmesi gereken önemli nokta, onun yalnızca bir tarihçi olmadığıdır. Toynbee, I. Dünya Savaşı sırasında İngiltere Dışişleri Bakanlığı'nda diplomat olarak çalışmış, 1919–1946 yılları arasında devam eden Paris Barış Konferansı'nda üye olarak görev yapmıştır. İngiliz tarihçi, hayatının önemli bir bölümünde politika ile iç içe yaşamış, I. Dünya Savaşı'ndan sonra dünyayı yeniden şekillendirme çabası içine giren Batılı egemenlerin ideologlarından biri olmuştur. “Tarihçi Açısından Din” isimli eserin her satırında görülen politik yaklaşım bundan dolayı şaşırtıcı değildir.

Avrupa Ekonomik Topluluğu (AET), Avrupa Birliği (AB) ve Birleşmiş Milletler (BM) gibi oluşumlar düşünüldüğünde, Toynbee'nin düşüncelerinin bulmuş olduğu uygulama alanı açık bir şekilde görülmektedir. Teknoloji ile birlikte “mesafeleri kapatan” ve dünyayı coğrafi olarak da bir bütün haline getirmekte olan Batı'nın liderliğinde cihanşümul yapılanmanın pratikleri olarak ortaya çıkan söz konusu örnekler, günümüzde doruk noktasına ulaşan küreselleşme ile birlikte düşünüldüğünde, bütünleşme amacına yönelik teşebbüsler olarak görülebilirler. Ancak bu bütünleşme çabalarının Batı'nın politik arenasında şekilleniş oluşu, sürecin doğal olarak değil, politik girişimler sonucu işlemekte olduğunu göstermektedir. Güneş batmayan imparatorluğun yetenekli diplomatının kehaneti doğrulanmakta, dünya gün geçtikçe tek merkezli cihanşümul bir yapıya doğru evrilmektedir. Toynbee, bu bütünleşmenin Batı'nın liderliği ile gerçekleşeceğini ve küresel bir refah devletinin inşa edileceğini öngörürken, inceleme nesnesini politik bir zeminden, politik bir bakış açısı ile ve politik bir hat üzerinden irdelemektedir. Bundan dolayı belli ölçüde kuşkudan da masun olmayan bu cihanşümul cemaate doğru evrimleşme teorisi, her şeye rağmen son derece dikkate değer unsurlardan oluşmaktadır.

Sonuç olarak şunları söyleyebiliriz: Arnold Toynbee tarafından 1956 yılında kaleme alınmış olan, 1978 yılında yapılan eksik ve basımı hatalı bir çevirinin –o da yalnızca bir baskı yapmıştır- dışında günümüze kadar çevrilmeden ve yayınlanmadan duran “Tarihçi Açısından Din” isimli eserin İbrahim Canan tarafından yeniden gözden geçirilerek ve düzenlenerek Ufuk

Tarihçi Açısından Din / Arnold Toynbee

Kitapları arasından kamuoyumuza sunulması, son derece takdire değer bir teşebbüstür. Her ne kadar geç kalınmış olsa da, XX. yüzyılın ve içinde bulunduğumuz coğrafyanın inşa edilmesinde düşünceleri ve eylemleri ile göz ardı edilemez bir rol üstlenen yetkin bir düşünürün bu çalışmasının Türkçede yayınlanması önemlidir. Bu eserin, dünyanın küreselleşmesi, I. ve II. Dünya savaşlarının ardından insanlığın yaşadığı psikolojik bunalım ve Türkiye'nin modernleşme sancıları ile ilgilenen herkes için yararlı ve ufuk açıcı olacağı şüphesizdir. Eserin dilimize çevrilmemesi kesinlikle bir eksiklik olurdu.